

تأثیر آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر پرخاشگری کودکان تحت سرپرستی سازمان بهزیستی*
 سمانه محمدی شمیرانی^۱، اسماعیل سعدی پور^۲، فریبرز درتاج^۳، صغری ابراهیمی قوام^۴، محمدرضا فلسفی نژاد^۵

The effect of play-based resilience training on aggression in children under the supervision of the state welfare organization

Samaneh Mohammadi Shemirani¹, Esmaeil Saadipour², Friborz Dortaj³, Soghra Ebrahimi Qavam⁴, Mohammadreza Falsafinejad⁵

چکیده

زمینه: بروز پرخاشگری در کودکانی که در مراکز بهزیستی زندگی می‌کنند، یک مشکل شایع است که نیاز به مداخلات مؤثر جهت درمان و پیشگیری دارد. پیرامون مداخلات جهت کاهش پرخاشگری کودکان پژوهش‌هایی انجام شده است، اما پژوهشی که به بررسی اثربخشی آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر پرخاشگری پرداخته باشد، مغفول مانده است. **هدف:** هدف پژوهش حاضر بررسی اثربخشی آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر پرخاشگری کودکان تحت سرپرستی سازمان بهزیستی بود. **روش:** پژوهش حاضر شبه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه بود. جامعه آماری شامل کودکان ۷-۵ سال تحت سرپرستی بهزیستی استان تهران در سال ۱۳۹۸ بود. نمونه ۳۰ نفر از کودکانی بودند که به شیوه در دسترس انتخاب و با گمارش تصادفی در دو گروه آزمایش و گواه جایگزین شدند (هر گروه ۱۵ نفر). ابزارهای پژوهش شامل پرسشنامه پرخاشگری کودکان پیش‌دستانی واحدی و همکاران (۱۳۸۷) و پرسشنامه تاب‌آوری کودک و نوجوان انگار و لینبرگ (۲۰۰۹) و بسته آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی (محمدی شمیرانی، ۱۳۹۸) بود. برای کودکان گروه آزمایش، بسته آموزشی تاب‌آوری طی ۱۴ جلسه و هر جلسه به مدت یک ساعت اجرا شد. تحلیل داده‌ها با استفاده از تحلیل کوواریانس چند متغیری انجام شد. **یافته‌ها:** نتایج نشان داد که آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی به طور معناداری موجب کاهش پرخاشگری و مؤلفه‌های آن (کلامی، جسمانی، کنشی و پرخاشگری کل) به استثنای مؤلفه پرخاشگری رابطه‌ای در شرکت‌کنندگان گروه آزمایش شد ($p < 0/01$). **نتیجه‌گیری:** بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان چنین نتیجه گرفت که بسته آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی می‌تواند به عنوان یک مداخله مؤثر جهت کاهش پرخاشگری کودکان مورد استفاده گیرد. **واژه کلیدی‌ها:** پرخاشگری، آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی، کودکان تحت سرپرستی بهزیستی.

Background: the emergence of aggression in children living in Welfare Centers is a prevalent problem that requires effective interventions for treatment and prevention. Researches have been conducted on interventions to reduce aggression in children, but the type of research that examines the effectiveness of Play-Based Resilience Training on aggression has been neglected. **Aims:** The aim of this study was to investigate the effectiveness of Play-Based Resilience Training on aggression in children under the supervision of the Welfare Organization. **Method:** The method of the present study was quasi-experimental with a pretest-posttest design, and a control group. The statistical population included children aged 5-7 years under the supervision of the Tehran Welfare Organization in 2019. The sample consisted of 30 children who were selected by the convenient sampling method and randomly assigned to the study and control groups (15 individuals in each group). The research tools included the Preschooler Aggression Questionnaires of Vahedi et al. (2008), and the Child and Youth Resilience Measure of Ungar and Liebenberg (2009), and the Play-Based Resilience Training Package (Mohammadi Shemirani, 2019). For the children in the study group, the resilience training package was implemented in 14 sessions, and each session lasted for one hour. The data analysis was conducted by using the Multivariate Analysis of Covariance. **Results:** The results showed that Play-Based Resilience Training significantly reduced aggression and its components (verbal, physical, active, and total aggression) except for the component of relational aggression in the study group participants ($p < 0/01$). **Conclusions:** according to the findings of the present study, it can be concluded that the Play-Based Resilience Training Package can be used as an efficient intervention to reduce aggression in children. **Key Words:** Aggression, play-based resilience training, children under the supervision of the welfare organization.

Corresponding Author: ebiabangard@yahoo.com

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول است.

^۱ دانشجوی دکتری روانشناسی تربیتی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

^۲ استاد، گروه روانشناسی تربیتی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ استاد، گروه روانشناسی تربیتی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

^۴ دانشیار، گروه روانشناسی تربیتی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

^۵ دانشیار، گروه سنجش و اندازه‌گیری، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

^۶ دانشیار، گروه سنجش و اندازه‌گیری، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

پذیرش نهایی: ۹۹/۰۵/۰۶

دریافت: ۹۹/۰۴/۲۷

مقدمه

امروزه در نقش اصلی خانواده و اثرات مثبت و منفی آن بر کودکان هیچ تردیدی وجود ندارد. اما برخی کودکان از این کانون اولیه محروم‌اند. فقر، فوت والدین، اعتیاد به مواد، الکلیسم، ابتلای والدین به بیماری لاعلاج جسمانی یا اختلال روانی، زندانی شدن، غیبت یکی از والدین (معمولاً پدر) و مادران خیابانی از عوامل مؤثر بی‌سرپرستی و بدسرپرستی کودکان در جهان است (تامبلی، ۲۰۱۰).

کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست قبل از سپرده شدن به مراکز نگهداری در خانواده‌هایی با مسائل و مشکلاتی از قبیل اعتیاد، بیماری روانی والدین، زندانی بودن والدین، فقر و طرد، زندگی کرده‌اند و بسیاری از آنها بدرفتاری را به قدر شدیدی تجربه کرده‌اند که هر کدام آثار روانی و فیزیکی منفی بر روان کودکان گذاشته است (ایزارد، کینگ، ترنتاکوستا، مورگان، لارنس، کراتمر و فینلونک، ۲۰۰۸) و اغلب در برابر انبوهی از مشکلات روانشناختی و اختلالات روانی آسیب‌پذیر می‌شوند (کاور، ویناکوتا، پانیکراهی و مانسا، ۲۰۱۸). نتایج مطالعات در زمینه کودکان و نوجوانان بی‌سرپرست نشان می‌دهد که این گروه مشکلات شناختی، روانی و اجتماعی بیشتری دارند. یکی از مشکلات رفتاری این کودکان که در پژوهش‌های مختلف به بررسی آن پرداخته شده است، پرخاشگری^۱ می‌باشد (حصارسرخ، اصغری‌نکاح، لعل‌زاده کندکلی، پروانه، ۱۳۹۵؛ خدادادی، ۱۳۹۲؛ صباغ‌زاده، ۱۳۹۰؛ سروری، ۱۳۹۴؛ یکه‌زارع، ۱۳۹۶؛ احمدیان‌حسینی، ۱۳۹۷). پرخاشگری در حال تبدیل شدن به یک مشکل پیچیده بین کودکان است؛ خصوصاً کودکانی که تجربه اتفاقات سخت زندگی مثل بد رفتاری را دارند (هولمز، یون، ویت، کوبولسکی و استیجروالد، ۲۰۱۵). مفهوم پرخاشگری همانطور که توسط رامیرز و آندرو (۲۰۰۶) شرح داده شده است، بروز هر نوع رفتار آسیب‌زننده قابل مشاهده به سمت هر هدف می‌باشد.

در لغت‌نامه وبستر پرخاشگری عمل قدرتمندانه‌ای است که به قصد غلبه و یا تسلط صورت می‌گیرد و با حملات بی‌دلیل و یا تجاوز و رفتار خصمانه منتهی به ضرب و جرح و تخریب به خصوص هنگامی که این اعمال پس از احساس عجز و ناکامی اتفاق افتاده باشد، تعریف می‌شود (ارنسون، ۲۰۱۰؛ ترجمه شکرکن،

۱۳۸۹). کاپلان و سادوک (۲۰۰۹) اظهار می‌دارند که اختلالات پرخاشگری و ناسازگاری کودکان از جمله اختلالات رفتاری می‌باشد که مطالعات بازنگرانه و آینده‌نگر آن نشان دهنده آن می‌باشد که در گذر زمان از ثبات بالایی برخوردار است و اغلب از دوران کودکی به نوجوانی نیز کشانده می‌شود و اختلال رفتار ضداجتماعی را در دوران بزرگسالی رقم می‌زند. با توجه به شیوع پرخاشگری دوران کودکی و آثار سوء آن بر جنبه‌های مختلف زندگی (اکبری و رحمتی، ۱۳۹۴)، در سال‌های اخیر پژوهشگران برای کاهش پرخاشگری کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست رویکردهای درمانی متفاوتی را اجرا کرده‌اند که برای مثال می‌توان به درمان شناختی رفتاری (استرومنی، لوچمن، کاسینگ و رومرو، ۲۰۲۰)، بازی درمانی کودک محور (هال، ۲۰۱۹)، هنردرمانی گروهی بیانگر (محمدی‌نسب، سیدموسوی و بهزادپور، ۱۳۹۸)، ایماگوتراپی (آهنگری، اسحاقی، رسولی و طحان، ۱۳۹۸)، آموزش شایستگی هیجانی (حصارسرخ، طیبی، اصغری‌نکاح و باقری، ۱۳۹۵)، گروه درمانی منطقی هیجانی (پورگنابادی، آقامحمدیان شهرباف و اصغری نکاح، ۱۳۹۰)، رفتار درمانی و شناخت درمانی (خزایی، اسدی و محمدی، ۱۳۹۰) اشاره کرد. اما در حقیقت، این کودکان به جهت تجربه سابقه توأم با آسیب‌های روانشناختی نیاز بیشتری به مقاومت و تاب‌آوری در قبال این آسیب‌های تجربه شده دارند. در این راستا تاب‌آوری یکی از مفاهیم مرتبط به منظور مقاومت در برابر آسیب، در روانشناسی رشد مطرح شده است (سلطانی قهفرخی، صالح‌زاده و اسعدی، ۱۳۹۷). تاب‌آوری در کودکان پس از وقوع حوادث تروماتیک مانند شاهد بودن خشونت‌های اجتماعی و خانگی، از دست دادن والدین به علت مرگ، جابجایی‌های مکرر و تغییر در مراقبان، ورود به سیستم‌های مراقبت از کودک، قرار گرفتن در معرض جنگ و خشونت‌های نظامی و پس از بلایای طبیعی توصیف می‌شود (ریتر و اسفسکی، ۲۰۱۳). محققین تاب‌آوری نشان دادند که توانایی کودک برای کنار آمدن با شرایط گوناگون در زمان‌های مختلف بسته به عوامل بیولوژیکی، روانی، محیطی و تعامل بین آنها، متفاوت است. عوامل بیولوژیکی شامل خلق‌وخو و واکنش به استرس و اضطراب می‌باشند. عوامل روانی به توانایی کودک در پرورش و حفظ افکار سازنده در شرایط متنوع شامل فکر درباره ارزش‌های شخصی و شایستگی و همچنین انتظاراتش درباره باورها، حمایت‌های اجتماعی و دنیایی که در آن زندگی می‌کند، مربوط

۱. Aggression

هیجانی کودکان پرخاشگر پرداخته است و نشان داده که آموزش برنامه تاب‌آوری گروهی بر کاهش پرخاشگری معنادار بوده است. عرب‌عامری (۱۳۹۵) هم در پژوهش خود معناداری اثر آموزش تاب‌آوری بر پرخاشگری دانش‌آموزان را گزارش کرده است. محمدی (۱۳۹۵) نیز تأثیر برنامه آموزشی والد - فرزند مبتنی بر تاب‌آوری در کاهش نشانه‌های اضطراب، افسردگی و پرخاشگری را بررسی کرده است. نتایج پژوهش پویا (۱۳۸۹) هم نشان داده است که آموزش مهارت‌های تاب‌آوری در کاهش پرخاشگری دانش‌آموزان مؤثر است. نتایج پژوهش سیدری (۱۳۸۹) نیز حاکی از آن است که آموزش تاب‌آوری رابطه معناداری با رفتار پرخاشگرانه دختران دبیرستانی دارد.

مرور پژوهش‌ها نشان می‌دهد که بررسی اثربخشی آموزش تاب‌آوری بر روی کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست مغفول واقع شده است و علاوه بر این هیچ پژوهشی که اثربخشی آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی را بررسی کرده باشد، نیز انجام نشده است؛ به همین جهت ضرورت انجام پژوهشی که به بررسی اثربخشی آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی پردازد، روشن می‌گردد. بر این اساس مسأله اصلی پژوهش حاضر بررسی این سؤال است که آیا آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر پرخاشگری کودکان تحت سرپرستی بهزیستی تأثیر دارد؟

روش

پژوهش حاضر از نوع شبه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه بود. جامعه آماری شامل کلیه کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست دختر و پسر ۷-۵ سال ساکن در مراکز بهزیستی و شبه‌خانواده استان تهران (تهران، ری و شمیرانات) بود. از میان جامعه آماری مورد اشاره، ۳۰ کودک (در هر گروه ۱۵ نفر) به روش نمونه‌گیری در دسترس بر مبنای ملاک‌های ورود و خروج انتخاب و سپس به روش تصادفی در دو گروه آزمایش و گواه گمارش شدند. بدین صورت که بعد از اخذ مجوزهای لازم، لیست مراکزی که دارای کودکان در این رده سنی بودند از بهزیستی شهرستان‌های تهران، ری و شمیرانات استخراج شد. سپس کودکانی که دارای ملاک‌های ورود به پژوهش شامل شرط سنی ۵ تا ۷ سال، مدت اقامت در مرکز حداقل تا ۲ ماه بعد، تمایل به شرکت در پژوهش، عدم وجود کم‌توانی ذهنی (با توجه به پرونده روانشناسی)، وجود رفتارهای پرخاشگرانه در کودک (بنابر تأیید روانشناس مرکز

می‌باشد. تأثیرات محیطی شامل شرایطی می‌شود که در آن محیط، نیازهای کودک را برطرف می‌سازد (فلوستینا، ۲۰۱۵). در واقع مفهوم تاب‌آوری، عوامل محافظتی فردی و محیطی در برابر آسیب‌های ایجاد شده مرتبط با بیماری‌های روانی را توصیف می‌کند (هولز، توست و لینبرگ، ۲۰۲۰). به بیان دیگر، تاب‌آوری در دوران کودکی را می‌توان به عنوان ظرفیت برخی از کودکان برای موفقیت غلبه بر مشکلات و مقاومت در برابر عوامل منفی ریسک یا توانایی برگشت با وجود شرایط به شدت منفی در دوران کودکی، توصیف کرد (گارت، ۲۰۱۴). به طور کلی تاب‌آوری به عوامل و فرآیندهایی اطلاق می‌شود که سیر رشدی را از خطر رفتارهای مشکل‌زا و آسیب‌های روانشناختی تغییر می‌دهد و به رغم شرایط ناگوار به نتایج مثبت منتهی می‌شود (نشیوات و برندوین، ۲۰۱۱). پژوهش‌های جدید نشان می‌دهند رشد تاب‌آوری در کودکانی که در بحران به سر می‌برند، جهت به حداقل رساندن مشکل‌های رفتاری ضروری است (حسینی‌یزدی، مشهدی، کیمیایی و عاصمی، ۱۳۹۴). یکی از کامل‌ترین دسته‌بندی‌ها برای ایجاد تاب‌آوری کودکان، هفت سی^۱ است که توسط گینزبرگ و جابلو (۲۰۱۱) ارائه شده است. مؤلفه‌های آن عبارتند از شایستگی^۲، اعتماد به خود^۳، ارتباط^۴، شخصیت^۵، همکاری^۶، کنار آمدن^۷ و مهارگری^۸.

محققان به مدت طولانی مفهوم تاب‌آوری در کودکان را برای درک بهتر این که چرا بعضی کودکان در شرایط سخت رشد می‌کنند در حالی که دیگران نه، مورد مطالعه قرار داده‌اند (گارت، ۲۰۱۴). همچنین پژوهش‌های بسیاری به آموزش مهارت‌های تاب‌آوری در موقعیت‌های گوناگون پرداخته‌اند، که در این میان پژوهش‌هایی به منظور بررسی اثر تاب‌آوری بر پرخاشگری نیز انجام شده است. در همین راستا می‌توان به پژوهش جوزی (۱۳۹۸) اشاره کرد که به تأثیر آموزش برنامه تاب‌آوری پنسیلوانیا بر سبک اسناد و پرخاشگری کودکان پرخاشگر پرداخته است. همچنین هاشمی‌نژاد (۱۳۹۶) به تأثیر آموزش تاب‌آوری گروهی بر مشکلات رفتاری

1. 7 C
2. Competence
3. Confidence
4. Connection
5. Character
6. Contribution
7. Coping
8. Control

مربوطه داده شد و از آنها درخواست شد که پرسشنامه‌های پرخاشگری و تاب‌آوری (پیش‌آزمون) را تکمیل نمایند. لازم به ذکر است، کودکان از طریق مقیاس تاب‌آوری کودک و نوجوان غربال شدند تا اطمینان حاصل شود که کودکان با تاب‌آوری بالا در طرح شرکت ندارند و نتایج مداخلات پژوهش از دقت بالاتری برخوردار باشد.

در ادامه برای کودکان گروه آزمایش بسته آموزشی تاب‌آوری (محمدی شمیرانی، ۱۳۹۸) مطابق جدول ۱ در ۱۴ جلسه ۶۰ دقیقه‌ای به صورت هفته‌ای دو جلسه اجرا شد. بعد از اتمام جلسات بازی، مجدداً پس‌آزمون برای هر دو گروه اجرا شد.

و پرونده روانشناسی)، موافقت مدیر مرکز به شرکت کودکان و مربیان در طرح پژوهش بودند؛ به عنوان نمونه انتخاب شدند. ملاک‌های خروج نیز شامل عدم همکاری و غیبت بیش از ۳ جلسه بود. اصول اخلاقی رازداری، استفاده از داده‌ها فقط در راستای اهداف پژوهش، آزادی و اختیار شرکت‌کنندگان برای انصراف از ادامه مشارکت در پژوهش و اطلاع‌رسانی در صورت درخواست شرکت‌کنندگان از نتایج همراه با آموزش گروه گواه پس از اتمام جلسات آموزشی گروه آزمایشی بود. روند اجرای پژوهش به این صورت بود که پس از انتخاب نمونه مورد نظر و گمارش تصادفی آنها در گروه‌های آزمایش و گواه، توضیحات لازم به مربیان

جدول ۱. خلاصه برنامه آموزش تاب‌آوری (محمدی شمیرانی، ۱۳۹۸)

جلسه	مؤلفه	اهداف و فعالیت‌ها	نام بازی‌ها
اول	شایستگی	ایجاد حس شایستگی از طریق انجام بازی‌های آزاد و هدایت	خاله بازی، خانه‌سازی، شغل من، تخت پادشاهی
دوم		نشده و بیان ویژگی‌های مثبت کودک	عروسک انگشتی، خمیر بازی، بزرگ‌ترین حباب، بازی مورد علاقه، چرخاندن بطری
سوم	اعتماد به خود	ایجاد فرصت برای به نمایش گذاشتن توانمندی‌های کودک و	خانه عنکبوتی، داستان‌سازی، پرتاب حلقه، حمل توپ با قاشق
چهارم		کسب مهارت‌های جدید	بولینگ، پادشاه یک کشور، جمع‌آوری پارچه، بین من چیکار می‌کنم
پنجم	ارتباط	ایجاد احساس تعلق به دیگران، برقراری روابط دوستانه، تقویت	عکس‌های ارتباطی، سالم نگاه داشتن بادکنک، داستان‌های بلند
ششم		مهارت‌های کلامی و غیرکلامی	پانتومیم، مهمان بازی، گرگ و گوسفند، جفت‌ها
هفتم	شخصیت	تقویت و درونی‌سازی ارزش‌هایی مثل مهربانی، همدلی، ایثار،	دایره‌های رنگی، پاهای مهربانی، فانوس دریایی، خرگوش بی‌لانه
هشتم		رازداری	کمک کمک، صندلی موزیکال، پرتقال یا لیمو
نهم	همکاری	ایجاد احساس نیاز به دیگران برای رسیدن به اهداف و منافع،	پاهای بهم چسبیده، ماشین اعتماد، توپ و ملحفه، پازل همکاری، بادکنک در هوا
دهم		تقویت مهارت مشارکت در فعالیت‌ها	زندانی‌های فراری، تعادل توپ، روزنه ما، پل عبور، نقاشی مشارکتی
یازدهم	کنار آمدن	آموزش مهارت حل مسأله، مهار استرس و خشم با استفاده از	فن فوت کردن، مجسمه‌های یخی، سیل آب، فن مشت کردن، حواس من را پرت نکن
دوازدهم		آموزش فنون تنش‌زدایی و تنفس صحیح	آتش سیل صاعقه، سفر رویایی، آدم آهنی - عروسک پارچه‌ای، سازش با تغییر، یاری
			رسان، جست و خیز مانند خرگوش
سیزدهم	مهارگری	ایجاد کنترل درونی و آموزش تفکر قبل از اقدام (کاهش	کنترل از راه دور، مجسمانه
چهاردهم		تکانشگری) و افزایش صبر	چراغ راهنما، نقاشی در سینی شن

ابزار

در این پژوهش از مقیاس تاب‌آوری، پرخاشگری و بسته آموزشی تاب‌آوری استفاده شد:

مقیاس تاب‌آوری کودک و نوجوان که توسط انگار و لینبرگ (۲۰۰۹) طراحی شده است. این مقیاس به عنوان یک ابزار تفکیک برای کشف منابع فردی، ارتباطی و بافتی تاب‌آوری تدوین شده است. نسخه اولیه این مقیاس شامل ۲۸ ماده بوده و پاسخ‌دهندگان میزان توافقشان را با هر کدام از ماده‌ها در مقیاس لیکرت در دامنه اصلاً (۱) تا خیلی زیاد (۵) نشان می‌دهند. این مقیاس در نسخه اولیه برای استفاده افراد سنین ۹-۲۳ سال طراحی شده بود. بعد از اعتباریابی اولیه‌اش، این مقیاس به نسخه ۲۶ سؤالی برای استفاده

کودکان سنین ۹-۵ سال تطبیق یافت و نسخه ۲۸ سؤالی آن به منظور کسب اطلاعات از مطلع‌ترین فرد^۱ درباره زندگی کودکان / نوجوانان و برای بزرگسالان (سن ۲۴ سال و بزرگتر) استفاده می‌شود. برای تمام چهار نسخه این مقیاس (کودک، نوجوان، بزرگسال و مطلع‌ترین فرد)، فرم کوتاه شده مقیاس تاب‌آوری ۱۲ سؤالی وجود دارد (انگار، ۲۰۱۶). پنتربریک، هادفیلد، دانجانی، ایگرمن، آگر و انگار (۲۰۱۸) پایایی و روایی فرم ۱۲ سؤالی را بررسی و آلفای کرونباخ را ۰/۷۵ گزارش کرده‌اند. همچنین آنها روایی بالایی از طریق همبستگی با فرم ۲۸ سؤالی ($I=0/92$) ارائه کرده‌اند. در این پژوهش از فرم کوتاه شده مطلع‌ترین فرد استفاده شده است.

^۱. Person Most Knowledgeable (PMK)

کنشی به ترتیب ۰/۹۳، ۰/۹۲، ۰/۹۴ و ۰/۸۸ بدست آمده است (واحدی و همکاران، ۱۳۸۷). لازم به ذکر است، ضریب آلفای کرونباخ در این پژوهش، ۰/۹۶۵ بدست آمد.

بسته آموزش تاب‌آوری: برای آموزش تاب‌آوری از بسته آموزشی تاب‌آوری مبتنی بر بازی محمدی شمیرانی (۱۳۹۸) استفاده شد. این بسته آموزشی مبتنی بر بازی طبق نظریه گینزبرگ که تاب‌آوری را بر پایه ۷ مؤلفه شایستگی، اعتماد به خود، ارتباط، شخصیت، همکاری، کنار آمدن، مهارگری تعریف کرده، می‌باشد. بازی‌های هر جلسه مرتبط با یکی از مؤلفه‌های تاب‌آوری می‌باشد و برای هر مؤلفه دو جلسه اختصاص داده شده است. بازی‌ها عموماً به شکل گروهی می‌باشد که نیازمند اجرای دستورالعمل‌ها و قوانین بازی از سوی کودکان می‌باشد و مجری در ابتدا برای کودکان توضیحات لازم را ارائه می‌دهد. تعدادی از بازی‌ها نیازمند لوازم و وسایل مربوطه می‌باشد که از سوی مجری به کودکان ارائه می‌گردد. بسته ذکر شده دارای روایی و پایایی مورد تأیید صاحب نظران و اساتید حوزه روانشناسی تربیتی می‌باشد.

داده‌های پژوهش با استفاده از آزمون تحلیل کواریانس چند متغیری در نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۶ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

یافته‌ها

همانطور که در جدول ۲ شاخص‌های توصیفی مشاهده می‌شود، میانگین نمرات کل مقیاس پرخاشگری و تمام زیرمقیاس‌های آن در پس‌آزمون گروه آزمایش کاهش یافته است.

کازرونی‌زند، سپهری‌شاملو و میرزائیان (۱۳۹۲) در بررسی که بر روی ۷۰۳ دانش‌آموز ایرانی انجام داده‌اند، ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۵ و ضریب دو نیمه‌سازی ۰/۸ را به دست آورده‌اند که نشان دهنده ضریب اطمینان بالا و در نتیجه قابل استفاده بودن پرسشنامه می‌باشد. همچنین در این پژوهش، آلفای کرونباخ ۰/۸۵ حاصل گردید.

پرسشنامه پرخاشگری پیش‌دستانی برای اولین بار در سال ۱۳۸۷ توسط واحدی، فتحی‌آذر، حسینی نسب و مقدم به منظور سنجش ابعاد مختلف پرخاشگری در کودکان سنین پیش‌دستانی طراحی گردید. این پرسشنامه که توسط مربی یا والدین کودک تکمیل می‌گردد، شامل یک نمره کلی و چهار زیرمقیاس: پرخاشگری کلامی (سؤالات ۱۴-۱) پرخاشگری فیزیکی (سؤالات ۲۷-۱۵) پرخاشگری رابطه‌ای (سؤالات ۳۶-۲۸) پرخاشگری کنشی (سؤالات ۴۳-۳۷) می‌باشد. نمره‌دهی این پرسشنامه، در یک مقیاس لیکرتی ۵ درجه‌ای (اصلاً = ۰، بندرت = ۱، یک بار در ماه = ۲، یک بار در هفته = ۳، اغلب روزها = ۴) می‌باشد که نمره هر زیرمقیاس از جمع نمره سؤال‌های مربوطه و نمره کل، از جمع تمامی زیرمقیاس‌ها حاصل می‌گردد (اکبری و رحمنی، ۱۳۹۴). ضریب روایی سازه به روش تحلیل عاملی ($KMO=0.95$) بوده که بسیار رضایت‌بخش است. همچنین جهت محاسبه روایی همزمان از ضریب همبستگی اسپیرمن استفاده شده که برابر با ۰/۶۱ و در سطح ۰/۰۱ معنادار است. برای محاسبه ضرایب پایایی مقیاس از آلفای کرونباخ بهره گرفته شده است. ضرایب اعتبار آلفای کرونباخ در کل مقیاس ۰/۹۸ و در عامل‌های چهارگانه پرخاشگری کلامی، فیزیکی، رابطه‌ای و

جدول ۲. شاخص‌های توصیفی پرخاشگری و زیرمقیاس‌های آن

متغیر	گروه	پیش‌آزمون		پس‌آزمون	
		میانگین	انحراف استاندارد	میانگین	انحراف استاندارد
پرخاشگری کلی	آزمایش	۷۳/۸۶	۲۳/۴۳	۴۹	۱۹/۴۰
گواه	گواه	۶۷/۸۰	۱۲/۸۲	۶۴/۶۰	۱۵/۹۳
پرخاشگری کلامی	آزمایش	۲۲/۸۷	۱۲/۵۱	۱۱/۹۳	۷/۵۸
گواه	گواه	۲۲/۳۳	۸/۶۴	۲۰/۲۰	۸/۷۶
پرخاشگری فیزیکی	آزمایش	۱۴/۲۷	۶/۳۱	۱۰/۸۷	۷/۴۴
گواه	گواه	۱۲/۹۳	۲/۱۵	۱۳/۸۷	۴/۰۱
پرخاشگری ارتباطی	آزمایش	۱۶/۹۳	۷/۱۸	۱۳/۶۷	۶/۴۷
گواه	گواه	۱۶/۳۳	۵/۲۴	۱۵/۹۳	۶/۷۹
پرخاشگری کنشی	آزمایش	۱۹/۸	۴/۳۷	۱۲/۵۳	۴/۲۵
گواه	گواه	۱۶/۲۰	۶/۳۳	۱۴/۶	۶/۲۶

جدول ۳. نتایج تحلیل کواریانس چند متغیری پرخاشگری و مؤلفه‌های آن							
نام آزمون	مقدار	F	درجه آزادی	خطای درجه آزادی	معناداری	اندازه اثر	توان آماری
اثر پیلای	۰/۵۰۶	۵/۳۷	۴	۲۱	۰/۰۰۴	۰/۵۰۶	۰/۹۳۱
لامبدای ویلکز	۰/۴۹۴	۵/۳۷	۴	۲۱	۰/۰۰۴	۰/۵۰۶	۰/۹۳۱
اثر هتلینگ	۱/۰۲۴	۵/۳۷	۴	۲۱	۰/۰۰۴	۰/۵۰۶	۰/۹۳۱
بزرگترین ریشه روی	۱/۰۲۴	۵/۳۷	۴	۲۱	۰/۰۰۴	۰/۵۰۶	۰/۹۳۱

جدول ۴. نتایج تحلیل کواریانس در پرخاشگری و مؤلفه‌های آن								
مؤلفه	منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	معناداری	اندازه اثر	توان آماری
پرخاشگری کلی	پیش آزمون	۵۱۳۶/۴۴	۱	۵۱۳۶/۴۴	۳۷/۶۱	۰/۰۰۱	۰/۵۸۲	۱
	عضویت گروهی	۲۹۰۴/۵۵	۱	۲۹۰۴/۵۵	۲۱/۲۶	۰/۰۰۱	۰/۴۴۱	۰/۹۹۳
پرخاشگری کلامی	پیش آزمون	۳۵۷/۴۵۳	۱	۳۵۷/۴۵۳	۱۰/۵۱۷	۰/۰۰۳	۰/۳۰۵	۰/۸۷۵
	عضویت گروهی	۳۵۳/۷۱۴	۱	۳۵۳/۷۱۴	۱۰/۴۰۷	۰/۰۰۴	۰/۳۰۲	۰/۸۷۲
پرخاشگری فیزیکی	پیش آزمون	۱۴۵/۴۹۳	۱	۱۴۵/۴۹۳	۶/۲۷۸	۰/۰۱۹	۰/۲۰۷	۰/۶۷۲
	عضویت گروهی	۱۴۷/۷۹۱	۱	۱۴۷/۷۹۱	۶/۳۷۷	۰/۰۱۹	۰/۲۱۰	۰/۶۷۸
پرخاشگری کنشی	پیش آزمون	۴۱۱/۶۷۳	۱	۴۱۱/۶۷۳	۲۷/۹۵۲	۰/۰۰۱	۰/۵۳۸	۰/۹۹۹
	عضویت گروهی	۱۳۴/۷۷۳	۱	۱۳۴/۷۷۳	۹/۱۵۱	۰/۰۰۶	۰/۲۷۶	۰/۸۲۷
پرخاشگری رابطه‌ای	پیش آزمون	۱۷۰/۷۷۳	۱	۱۷۰/۷۷۳	۴/۹۷۲	۰/۰۳۵	۰/۱۷۲	۰/۵۷۱
	عضویت گروهی	۶۴/۶۲۰	۱	۶۴/۶۲۰	۱/۸۸۱	۰/۱۸۳	۰/۰۷۳	۰/۲۶۱

فرض‌ها، می‌توان از تحلیل کواریانس برای تحلیل داده‌ها استفاده کرد.

همان‌طوری که در جدول ۳ مشاهده می‌شود پس از خارج کردن اثر پیش‌آزمون به روش تحلیل کواریانس چندمتغیری، نتایج نشان داد که باید حداقل در یکی از مؤلفه‌های پرخاشگری بین دو گروه آزمایش و گواه در اثر ارائه بسته آموزشی تاب‌آوری مبتنی بر بازی تفاوت معنادار وجود داشته باشد ($P < ۰/۰۱$). بنابر این جهت بررسی این نکته که معناداری مشاهده شده در کدام یک از مؤلفه‌های پرخاشگری است، به بررسی تحلیل کواریانس تک متغیری پرداخته شد.

نتایج تحلیل کواریانس در مورد تفاوت مؤلفه‌های پرخاشگری بین گروه آزمایش و گواه در جدول ۴ آمده است. با توجه به جدول ۴ مشاهده می‌شود که در پرخاشگری کلی ($F = ۲۱/۲۶$ ، $P < ۰/۰۱$)، تفاوت بین گروه‌ها معنادار بوده است. همچنین در مؤلفه‌های پرخاشگری کلامی ($F = ۱۰/۴۰۷$ ، $P < ۰/۰۱$)، پرخاشگری جسمانی ($F = ۶/۳۷۷$ ، $P < ۰/۰۵$)، پرخاشگری کنشی ($F = ۹/۱۵۱$ ، $P < ۰/۰۱$) تفاوت معنادار بین گروه‌های آزمایش و گواه مشاهده شد اما در مؤلفه پرخاشگری رابطه‌ای تفاوت معناداری بین گروه‌ها وجود ندارد ($F = ۱/۸۸۱$ ، $P > ۰/۰۵$).

به منظور تحلیل داده‌ها با استفاده از تحلیل کواریانس، ابتدا پیش‌فرض‌های آن بررسی شد. مفروضه نرمال بودن داده‌ها با استفاده از آزمون کالموگراف - اسمیرنوف بیانگر آن بود که پیش‌فرض نرمال بودن توزیع نمونه‌ای داده‌ها در تمام مؤلفه‌های پرخاشگری در گروه‌های آزمایش و گواه در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون برقرار است ($P > ۰/۰۵$). برای بررسی فرض همگنی واریانس‌ها از آزمون لوین^۱ استفاده شد. مقادیر F و سطح معناداری به دست آمده ($P > ۰/۰۵$) نشان دادند که بین واریانس‌های دو گروه تفاوت معناداری وجود ندارد و بنابراین پیش‌فرض همگنی واریانس‌ها رعایت شده است. به منظور بررسی برابری ماتریس کواریانس از آزمون ام‌باکس^۲ استفاده شد که نتایج نشان داد این فرض نیز رعایت شده است ($P > ۰/۰۵$). با استفاده از نمودار پراکنندگی متغیرها، خطی بودن روابط بین متغیرها نیز تأیید شد و آزمون همبستگی بین متغیرهای کمکی (پیش‌آزمون و گروه‌ها) و متغیر مستقل نیز حاکی از عدم هم‌خطی چندگانه بین متغیرها بود. همچنین بررسی فرض همگنی شیب رگرسیون نشان داد که مفروضه همگونی شیب رگرسیون نیز برقرار است ($P > ۰/۰۵$) و با توجه به رعایت پیش

1. Levene's Test

2. Box's M

پرخاشگری را بر می‌انگیزد. به عنوان نمونه بر اساس نظریه پردازان هورنای و آدلر، احساس حقارت که ریشه در تجربه ی طرد و تحقیر در اوایل کودکی دارد باعث برانگیختن پرخاشگری و رفتار ضد اجتماعی می‌شود. افراد به وسیله برونی ساختن سرزنش ناشی از خطای خود که منجر به احساس خصومت و خشم نسبت به دیگران می‌شود از خودشان در برابر احساس حقارت و شرم دفاع می‌کنند. از این رو سه دیدگاه نظری مجزا عامل برانگیزاننده‌های رفتارهای برونی‌سازی شده را تا حدودی حرمت خود پایین می‌دانند (صالحی، ۱۳۸۸). در واقع به نظر می‌رسد افراد پرخاشگر برای جبران حرمت خود پایین، از طریق نشان دادن برتری و تسلط بر دیگران به دفاع از احساس تهدیدشدگی خود می‌پردازند (مورفی، استوسنی و مورل، ۲۰۰۵).

همچنین از آنجا که روانشناسان زیادی منشأ بسیاری از پرخاشگری‌ها را عدم موفقیت در حل صحیح مسائل می‌دانند و همگی معتقدند یکی از راه‌های درمان این پرخاشگری‌ها، یادگیری مهارت حل مسأله است و در واقع افراد پرخاشگر معمولاً از مهارت‌های سازگاران حل مسأله برخوردار نیستند و هنگامی که از نظر فیزیولوژیک برانگیخته می‌شوند، به طور تکانشی عمل می‌کنند؛ بنابراین در بسته آموزش تاب‌آوری به کودکان در مؤلفه مهارت‌های کنارآمدن، حل مسأله آموزش داده شد و آنها حل مسأله را تمرین کردند و یاد گرفتند که در مواقع بحرانی به جای انتخاب راه‌حل‌های مبتنی بر خشونت، از راه‌های مسالمت‌آمیز که خطر و تبعات کمتری برای فرد دارند، استفاده کنند. بر اساس مطالعات انجام شده، کام‌نا یافتگی و خشم دارای رابطه مستقیم هستند؛ به عبارتی هر چه میزان کام‌نا یافتگی فرد در رسیدن به اهداف بیشتر باشد، می‌توان شاهد میزان پرخاشگری بیشتری بود (چگینی، ابراهیمی و صاحبی، ۱۳۹۸). مبنای مهارت حل مسأله این است که بسیاری از آسیب‌های روانی و اجتماعی ناشی از فقدان راهبردهای کنارآمدن مؤثر است. راهبردهای کنارآمدن غیرمؤثر منشأ سازش‌نا یافتگی و پرخاشگری و عوارض نامطلوب هیجانی، رفتاری، شناختی و بین فردی است. در جریان آموزش حل مسأله فرد می‌آموزد با دقت مشکل را تعریف نموده و سپس راه‌حل‌های متفاوت حل مشکل را مورد بررسی قرار دهد و مؤثرترین راه‌حل را انتخاب کند و این توانمندی موجب اعتماد به خود و احساس ارزشمندی بیشتر شده و از کام‌نا یافتگی‌های ناشی از عدم حل مسأله روزمره می‌کاهد (حسین‌خانزاده، رشیدی،

نتایج حاصل از جدول ۳ و ۴ نشان می‌دهد که مداخله آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر کاهش پرخاشگری کودکان تحت سرپرستی بهزیستی در مرحله پس‌آزمون مؤثر بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی اثربخشی آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر پرخاشگری کودکان تحت سرپرستی سازمان بهزیستی انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان دادند بسته آموزشی تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر کاهش پرخاشگری کلی، جسمانی، کلامی و کنشی کودکان مؤثر واقع شد و تنها بر کاهش پرخاشگری رابطه‌ای مؤثر نبود. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های کریستوفر و ویتکیوز (۲۰۲۰)، لانگ و وورث، کالمن و پلسو (۲۰۱۹)، جوزی (۱۳۹۸)، زرین‌فر و بلوطی (۱۳۹۸)، هاشمی‌نژاد (۱۳۹۶)، عرب عامری (۱۳۹۵)، محمدی (۱۳۹۵)، پویا (۱۳۸۹) و سیدری (۱۳۸۹) که تأثیر آموزش تاب‌آوری بر کاهش پرخاشگری را گزارش کرده اند، همسو می‌باشد.

نظر به این که بسته آموزشی تاب‌آوری مبتنی بر بازی، شامل مؤلفه‌هایی است که آموزش آنها به کودکان در کاهش رفتارهای پرخاشگرانه مؤثر واقع شده است؛ در تبیین یافته‌های پژوهش باید به نقش این مؤلفه‌ها اشاره کرد. با توجه به این که ارتقا شایستگی‌ها و اعتماد به خود جزء مؤلفه‌های آموزش تاب‌آوری بود، بنظر می‌رسد که با افزایش شایستگی‌ها و اعتماد به خود در فرد زمینه شکل‌گیری حرمت خود هم در او پدید می‌آید. با توجه به این که تاب‌آوری از طریق افزایش سطوح عواطف مثبت باعث تقویت حرمت خود و مقابله موفق با تجربه‌های منفی می‌شود (حسن‌زاده‌نمین، پیمانی، رجیب‌پور و ابوالمعالی‌الحسینی، ۱۳۹۸)؛ با افزایش حرمت خود، کودک می‌تواند بر احساس حقارت و ناکامی‌های خود غلبه کند و به دنبال جبران آنها از طریق پرخاشگری نیست و بنابراین رفتارهای پرخاشگرانه او کاهش می‌یابد.

همانطور که تعدادی از متخصصان خاطر نشان ساخته‌اند که حرمت خود پایین به ایجاد پرخاشگری کمک می‌کند (روس و ساندو، ۲۰۲۰؛ دونلان، ترزنسینوفسکی، رایبیز، مفیت و کاسپی، ۲۰۰۵)، روانشناسان انسان‌گرا مثل راجرز (۱۹۶۱)، به نقل از دونلان و همکاران، (۲۰۰۵) نیز معتقدند که فقدان حرمت خود مثبت غیر مشروط با اختلالات روانشناختی از جمله پرخاشگری مرتبط است. سرانجام فرویدی‌های جدید معتقدند که حرمت خود پایین،

همسالان دارند (شهیم، ۱۳۸۵) در برابر درمان‌های روانشناختی میان مدت مقاوند و در واقع به دلایل متعددی نظیر کوتاه بودن طول مدت درمان به درمان‌های روانشناختی کمتر پاسخ می‌دهند ولی با توجه به سیر نزولی کاهش نمرات در پس‌آزمون، می‌توان محتمل دانست که تداوم آموزش و تمرین به مدت بیشتر می‌تواند اثرات مثبت‌تری به جای گذارد.

از جمله محدودیت‌های پژوهش حاضر این بود که یافته‌ها فقط قابل تعمیم به کودکانی است که ملاک‌های ورود به این پژوهش را دارا بوده‌اند و برای افرادی که از نظر ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و ملاک‌های شمول متفاوت از آزمودنی‌های پژوهش حاضر هستند، قابلیت تعمیم ندارد. همچنین با توجه به حجم کم جامعه آماری مورد نظر و ملاک‌های ورود به پژوهش، امکان هم‌تاسازی کودکان از نظر طول مدت اقامت، هوش و مشکلات روانشناختی وجود نداشت. از آنجا که آموزش تاب‌آوری مبتنی بر بازی بر کاهش پرخاشگری کودکان مؤثر واقع شد، پیشنهاد می‌شود که این بسته توسط سازمان بهزیستی برای کودکان خانواده‌های فرزندپذیر و مهدهای کودک نیز اجرا شود و به عنوان یک مداخله درمانی برای کاهش پرخاشگری کودکان در کلینیک‌های آموزشی و تخصصی در نظر گرفته شود. همچنین به منظور اثربخشی هر چه بیشتر، علاوه بر آموزش تاب‌آوری به کودکان، این بسته به مربیان مراکز نیز آموزش داده شود که در فرصت‌های بیشتری، آن را با کودکان تمرین کنند تا اثرات بیشتر و ماندگارتر بر کودکان بر جای گذارد. همچنین پیشنهاد می‌گردد که برای تحقیقات آتی، این پژوهش در جامعه‌های گوناگون از لحاظ سن و پراکنده‌گی جغرافیایی و با حجم نمونه بیشتر صورت پذیرد تا تعمیم‌پذیری نتایج افزایش پیدا کند و کودکان از نظر ویژگی‌هایی مانند جنسیت، طول مدت اقامت در مراکز، سن ورود به مراکز، اختلالات روانشناختی هم‌تاسازی شوند. علاوه بر این انجام پژوهش‌های طولی و با طرح‌های پیگیری صورت پذیرد تا تداوم اثربخشی آموزش تاب‌آوری نیز ارزیابی گردد.

منابع

احمدیان حسینی، نیلوفر (۱۳۹۷). اثربخشی آموزش نظریه انتخاب به مراقبان خانه‌های کودک، بر بهبود رابطه مراقب - کودک و پرخاشگری کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

یگانه، زارعی‌منش و قبری، (۱۳۹۲). همچنین کودکان در آموزش مهارت کنار آمدن، فنون تنش‌زدایی را فراگرفتند تا در مواقعی که احساس خشم دارند، بتوانند خود را آرام سازند و رفتارهای پرخاشگرانه که ممکن است به خود و یا دیگران آسیب برساند را نشان ندهند. درمان تنش‌زدایی برای افراد پرخاشگر، یکی از استراتژی‌های مدیریت خشم است (لوسیا، هادیانی و جونیرنی، ۲۰۱۹). به علاوه، از آنجایی که یکی از دلایل بروز رفتارهای پرخاشگرانه در کودکان، نارسایی در مهارت‌های اجتماعی است (موللی، براتی و طاهری، ۱۳۹۳) و آموزش ارتباط مؤثر در کاهش گرایش به رفتارهای خشونت‌آمیز (پرخاشگری کلامی و عملی) مؤثر است (کردنوقایی، مرادی و دلفان بیرانوند، ۱۳۹۶)؛ بنابراین در مؤلفه ارتباط این بسته آموزشی، کودکان مهارت برقراری و حفظ ارتباط با دیگران را یاد گرفتند که این مهارت موجب می‌شود که کودکان بتوانند نیازهای خود را از طریق برقراری ارتباط مؤثر با دیگران تأمین کنند و در مسائل روزمره زندگی خود ناکامی کمتری را تجربه کنند، بنابراین پرخاشگری آنها نیز کمتر شود. در واقع، فرد تاب‌آور هر وقت که نیاز داشته باشد از افراد دیگر کمک می‌خواهد و از شایستگی حل مشکلات مربوط به خود و دیگران برخوردار است (علاقبند، پاشاشریفی، فرزاد و آقاییوسفی، ۱۳۹۹). در مجموع بسته آموزش تاب‌آوری که متشکل از مؤلفه‌های مختلف می‌باشد از طریق ارتقا شایستگی، اعتماد به خود، مهارت حل مسأله، ارتباط مؤثر و فنون تنش‌زدایی منجر به کاهش پرخاشگری در کودکان شده است؛ که نهایتاً سبب می‌شود که ظرفیت آنها برای پذیرش مشکلات و ناملایمات زندگی‌شان بیشتر شود و در رویایی با مسائل مختلف، به جای نشان دادن رفتارهای پرخاشگرانه از خود، بتوانند به خوبی آنها را پشت سر بگذارند و تاب‌آورانه عمل کنند. البته لازم به ذکر است با وجود اینکه بین میانگین کل پرخاشگری گروه آزمایش و گواه تفاوت معناداری وجود دارد و در ابعاد پرخاشگری نیز معناداری زیر مقیاس‌های پرخاشگری جسمانی، کلامی، کنشی نشان داده شد، اما بین میانگین گروه آزمایشی و گواه در پس‌آزمون پرخاشگری رابطه‌ای تفاوت معناداری به لحاظ آماری وجود ندارد. در تبیین این یافته می‌توان به تفاوت ماهیت این نوع پرخاشگری در مقایسه با دیگر انواع پرخاشگری اشاره نمود و عمیق‌تر بودن ساز و کارهای دخیل را یادآور شد. از آنجایی که کودکان پرخاشگر رابطه‌ای به خاطر جایگاهی که در نتیجه نوع رفتار خود در میان

- ارنسون، الیوت (۲۰۱۰). *روانشناسی اجتماعی*. مترجم شکرشکن، حسین (۱۳۸۹). تهران: انتشارات رشد.
- اکبری، بهمن و رحمتی، فهیمه (۱۳۹۴). اثربخشی بازی درمانی مبتنی بر رویکرد شناختی- رفتاری بر پرخاشگری کودکان پیش‌دبستان مبتلا به اختلال نارسایی توجه / فزون‌کنشی. *فصلنامه تحول روانشناختی کودک*، ۱(۳)، ۱۱۰-۱۰۱.
- پورگنابادی، حمیده؛ آقامحمدیان شهرباف، حمیدرضا و اصغری نکاح، محسن (۱۳۹۰). بررسی اثربخشی گروه‌درمانی منطقی هیجانی (RET) در مدیریت خشم کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست. *چهارمین همایش بین‌المللی روان پزشکی کودکان و نوجوانان*، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- پویا، سمیه (۱۳۸۹). *اثربخشی آموزش مهارت‌های تاب‌آوری بر کاهش پرخاشگری دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- پوربافرانی، گوهرشاد؛ راهب، غنچه؛ اقلیما، مصطفی و یزدانی، عباسعلی (۱۳۹۲). مقایسه اختلالات رفتاری کودکان ۷ تا ۱۲ سال مراکز نگهداری شبانه روزی دولتی و خصوصی شهر تهران. *مجله علمی پژوهان حنان*، ۱۱(۴)، ۲۳-۱۸.
- خزایی، حبیب‌اله؛ اسدی، ماندانا و محمدی، هیوا (۱۳۹۰). مقایسه اثربخشی دو روش رفتار درمانی «تقویت و پاداش» و روش شناخت درمانی «الیس» بر میزان پرخاشگری کودکان بی‌سرپرست. *مجله دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه*، ۱۵(۶)، ۴۱۵-۴۰۸.
- جوزی، فائزه سادات (۱۳۹۸). *تأثیر برنامه تاب‌آوری پنسیلوانیا بر سبک اسناد و پرخاشگری کودکان پرخاشگر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- چگینی، لایلا؛ ابراهیمی، محمداسماعیل و صاحبی، علی (۱۳۹۸). تأثیر آموزش تئوری انتخاب به والدین بر پرخاشگری فرزندان دانش‌آموز آنها در دوره ابتدایی. *فصلنامه سلامت روان کودک*، ۶(۱)، ۸۲-۷۰.
- حسینی‌یزدی، عاطفه؛ مشهدی، علی؛ کیمیایی، علی و عاصمی، زهرا (۱۳۹۴). اثربخشی برنامه مداخله‌ای ویژه کودکان طلاق بر بهبود خودپنداره و تاب‌آوری کودکان. *فصلنامه روانشناسی کاربردی*، ۹(۳۳)، ۲۱-۷.
- حصار سرخی، ربابه؛ اصغری‌نکاح، سید محسن؛ لعل‌زاده کندکلی، انسیه و پروانه، الهام (۱۳۹۵). مقایسه پرخاشگری و دانش هیجانی کودکان پسر بی‌سرپرست و بدسرپرست با کودکان عادی. *فصلنامه سلامت روانی کودک*، ۳(۲)، ۸۵-۷۷.
- حصار سرخی، ربابه؛ طیبی، زهرا؛ اصغری‌نکاح، سید محسن و باقری، نادر (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش شایستگی هیجانی بر افزایش دانش هیجانی، تنظیم هیجانی و کاهش پرخاشگری کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست. *روانشناسی بالینی*، ۸(۳)، ۴۸-۳۷.
- خدادادی، طلوع (۱۳۹۲). *بررسی اثربخشی برنامه آموزش TAME بر کاهش پرخاشگری و بهبود نظم‌جویی شناختی هیجان در نوجوانان پسر بی‌سرپرست و بدسرپرست*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- حسن‌زاده نمین، فرزانه؛ پیمانی، جاوید؛ رجبی‌پور، طاهره و ابوالمعالی الحسینی، خدیجه (۱۳۹۸). مدل پیش‌بینی بهزیستی روانشناختی بر اساس تاب‌آوری با در نظر گرفتن نقش میانجی استری ادراک شده. *مجله علوم روانشناختی*، ۱۸(۷۷)، ۵۷۷-۵۶۹.
- زرین‌فر، ساناز و بلوطی، علیرضا (۱۳۹۸). اثربخشی مشاوره گروهی مبتنی بر تاب‌آوری بر استرس و پرخاشگری در پرستاران زن بیمارستان گنجویان. *آموزش پرستاری*، ۱۸(۱)، ۵۲-۴۶.
- سلطانی قهفرخی، زیور؛ صالح‌زاده، مریم و اسعدی، سمانه (۱۳۹۷). نقش عوامل فردی و بافتی در پیش‌بینی تاب‌آوری کودکان و نوجوانان مراکز شبه‌خانواده. *فصلنامه مددکاری اجتماعی*، ۷(۳)، ۶۰-۵۲.
- سیدری، سمیه (۱۳۸۸). *اثربخشی آموزش تاب‌آوری بر کاهش رفتار پرخاشگرانه دختران دبیرستانی مقطع اول متوسطه منطقه ۱۳ آموزش و پرورش شهر تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- شهیم، سیما (۱۳۸۵). *پرخاشگری آشکار و رابطه‌ای در کودکان دبستانی*. پژوهش‌های روانشناختی، ۹(۱۷)، ۴۴-۲۷.
- صباغ‌زاده، زینب (۱۳۹۰). *بررسی تأثیر آموزش همدلی بر کاهش پرخاشگری در پسران بی‌سرپرست*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- عرب‌عامری، شیما (۱۳۹۵). *اثربخشی آموزش تاب‌آوری بر منبع کنترل و پرخاشگری بر دانش‌آموزان دختر ۱۰ تا ۱۲ سال*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، واحد علوم تحقیقات شهروند دانشگاه آزاد.
- علاقبند، لایلا؛ پاشاشریفی، حسن؛ فرزاد، ولی‌الله و آقاییوسفی، علیرضا (۱۳۹۹). پیش‌بینی طلاق عاطفی بر اساس سواد عاطفی، سبک‌های مقابله‌ای، کیفیت زندگی، هیجان‌خواهی با میانجی‌گری تاب‌آوری. *مجله علوم روانشناختی*، ۱۹(۹۰)، ۷۴۳-۷۳۳.
- کردنوقایی، رسول؛ مرادی، شهریار و دلفان بیرانوند، آرزو (۱۳۹۶). *خشونت در مدرسه: نقش توانایی همدلی، مهارت‌های ارتباطی و*

- Folostina, R., Tudorache, L., Michel, T., Erzsebet, B., Agheana, V & Hocaoglu, H. (2015). Using play and drama in developing resilience in children at risk. *Procedia- Social and Behavioral Science*, 197, 2362- 2368.
- Garrett, M. (2014). Play-based interventions and resilience in children. *International Journal of Psychology and Counselling*, 6(10), 133-137
- Ginsburg, K.R & Jablow, M.M. (2011). (2 nd ed). *Building resilience in children and teens*. Elk Grove, IL: Academy of Pediatrics.
- Hall, J.G. (2019). Child-centered play therapy as a means of healing children exposed to domestic violence. *International Journal of Play Therapy*, 28(2), 98-106.
- Holmes, M.R., Yoon, S., Voith, L.A., Kobulsky, J. M & Steigerwald, S. (2015). Resilience in Physically Abused Children: Protective Factors for Aggression. *Behavioral Sciences*, 5(2), 176-189.
- Holz, N.E., Tost. H & Lindenberg, A.M. (2020). Resilience and the brain: a key role for regulatory circuits linked to social stress and support. *Molecular Psychiatry*, 25, 379- 396.
- Izard, C.E., King, K.A., Trentacosta, C.J., Morgan, J. K; Laurenceau, J.P., Krauthamer, E & Finlonk, S. (2008). Accelerating the development of emotion competence in Head Start children: Effects on adaptive and maladaptive behavior. *Development and Psychopathology*, 20 (1), 369-397.
- Kaur, R., Vinnakota, A., Panigrahi, S & Manasa, R. V. (2018). A Descriptive study on behavioral and emotional problems in orphans and other vulnerable children staying in institutional homes. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 40(2), 161-168.
- Longworth, P., Kalman, I & Peluso, J. (2019). Building resilience in children to prevent social aggression: The principles of behavioral sciences. *Psychology and Cognitive Sciences Open Journal*, 5(2), 42-49.
- Lucya, V., Hadiyani, W & Juniarni, L. (2019). Effectiveness of progressive relaxation therapy among clients with risk of violence behavior in Indonesia. *KnE Life Sciences*, 4(13), 342-348.
- Murphy, C.M., Stosny, S & Morrel, T.M. (2005). Change in self-esteem and physical aggression during treatment for partner violent men. *Journal of Family Violence*, 20(4), 201-210.
- Panter-Brick, C., Hadfield, K., Danjani, R., Eggerman, M., Ager, A & Ungar, M. (2018). Resilience in context: A brief and culturally grounded measure for syrian refugee and jordanian host-community adolescents. *Child Development*, 89(5), 1803-1820.
- Reuther, E.T & Osofsky, J.D. (2013, October). Encyclopedia on early childhood development. Retrieved from <http://www.child-encyclopedia.com/resilience/according-experts/resilience-after-trauma-early-development>
- Ramirez, J.M & Andreu, J.M. (2006). Aggression, and some related psychological constructs (anger, حل تعارض در کاهش رفتارهای خشونت‌آمیز نوجوانان. *روانشناسی معاصر*, ۱۲(۲)، ۱۸۴-۱۷۲.
- کاپلان، هارولد و سادوک، بنیامین (۲۰۰۹). خلاصه روان‌پزشکی علوم رفتاری. مترجم پورافکاری، نصرت‌الله (۱۳۹۲). تهران: انتشارات شهرآب.
- کازرونی زند، بهناز؛ سپهری شاملو، زهره و میرزائیان، بهرام (۱۳۹۲). بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس تاب‌آوری کودک و نوجوان ۲۸- در جمعیت ایرانی: روایی و پایایی. *فصلنامه نسیم تندرستی*، ۲(۳)، ۲۱-۱۵.
- محمدی، غفت (۱۳۹۵). تأثیر برنامه آموزشی والد - فرزند مبتنی بر تاب‌آوری در کاهش نشانه‌های اضطراب، افسردگی و پرخاشگری فرزند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء.
- محمدی‌نسب، حمیده؛ سیدموسوی، پریسا و بهزادپور، سمانه (۱۳۹۸). اثربخشی هنردرمانی گروهی بیانگر بر کاهش مشکلات درونی‌سازی و برونی‌سازی کودکان بدسرپرست. *دانش و پژوهش در روانشناسی کاربردی*، ۲۰(۳): ۱۰۹-۱۰۱.
- مولگی، گیتا؛ براتی، روح‌الله و طاهری، محمد (۱۳۹۳). اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی بر کاهش پرخاشگری کلامی و غیر کلامی دانش‌آموزان پسر کم‌توانی ذهنی. *فصلنامه سلامت‌روان کودک*، ۱(۱)، ۶۶-۵.
- واحدی، شهرام؛ فتحی‌آذر، اسکندر؛ حسینی‌نسب، سید داوود و مقدم، محمد (۱۳۸۷). بررسی پایایی و روایی مقیاس پرخاشگری پیش‌دبستانی و ارزیابی میزان پرخاشگری در کودکان پیش‌دبستانی ارومیه. *اصول بهداشت روانی*، ۱۰(۱)، ۲۴-۱۵.
- هاشمی‌نژاد، فرزانه (۱۳۹۶). تأثیر آموزش گروهی تاب‌آوری بر مشکلات رفتاری / هیجانی و عملکرد تحصیلی کودکان پرخاشگر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه گیلان.
- یکه‌زارع، مریم (۱۳۹۶). بررسی تأثیر آموزش مهارت هوش هیجانی بر مهارت‌های اجتماعی و پرخاشگری دختران بی‌سرپرست ۱۸-۱۲ سال مراکز نگهداری شبانه‌روزی بهزیستی شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- Christopher, M., Bowen, S & Witkiewitz, K. (2020). Mindfulness-based resilience training for aggression, stress and health in law enforcement officers: study protocol for a multisite, randomized, single-blind clinical feasibility trial. *Trials*, 21(236), 1-12.
- Donnellan, M.B., Trzesniewski, K.H., Robins, R.W., Moffitt, T.E & Caspi, A. (2005). Low self-esteem is related to aggression, antisocial behavior and delinquency. *Psychological Science*, 16(4), 328-335.

- hostility, and impulsivity) some comments from a research project. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. 30(3), 276-291.
- Rus, H.M & Sandu, M.L. (2020). Features of aggression regarding homeless children. *Technium Social Sciences Journal*, 2(1), 90-95.
- Thombeni, M. (2010). *Factors in the family system causing children to live in the streets: a comparative study of parents and children perspectives*. Unpublished thesis. Department of social work and criminology, University of Pretoria.
- Liebenberg, L., and Ungar, M. (2009). *Introduction: The challenges of researching resilience*. Toronto: University of Toronto Press.
- Ungar, M. (2016). The child and youth resilience measure (CYRM)- 28, user's manual: research. *Resilience Research centre*, 1-86.